

FAZILETA CVIKO
(Sarajevo)

O NAJSTARIJEM POPISU POŽEŠKOG SANDŽAKA

Važnost turskih katastarskih deftera kao prvorazrednih istorijskih izvora naglašavana je u svim radovima koji se bave ovom problematikom. Dragocjene podatke daje ne samo osnovni tekst deftera — popis stanovništva određene oblasti u cilju registrovanja i oporezivanja, nego i mnogobrojne bilješke različitog sadržaja, unesene u toku popisa ili docnije. Među ovim izvorima posebno su interesantni prvi popisi osvojenih područja, pošto najčešće daju, uz konstatovanje novog stanja, i dosta jasnu sliku situacije kakva je bila prije uspostavljanja osmanske vlasti.

Najstariji turski katastarski popis požeškog sandžaka potiče iz 1540. godine. Nalazi se u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu, a čine ga dva, vjerovatno slučajno razdvojena dijela, pod brojevima TD No. 203 i TD No. 204.¹ Defteri su u prilično lošem stanju, a mjestimično toliko oštećeni da se tekst ne može pročitati. Osim kanuna za vilajete Sremsko međurečje i Požegu, u njima je donesen popis carskih i sandžakbegovih hasova, te opširan popis stanovništva požeškog sandžaka u tri tada postojeća kadiluka: Požega, Brod i Gorjan.

Ovi defteri su do sada vrlo malo korišteni,² a kako pružaju značajne podatke o stanju u sandžaku u prvim godinama osmanske vlasti, smatramo da je korisno ukratko ih prikazati.

-
1. Da se radi o jednom istom popisu vidi se najprije po datumu — završen je 1. novembra 1540. godine (1. redžep 947), a isti se datum spominje i u prvom i u drugom dijelu; zatim po rasporedu nahija i kadiluka, kao i po rukopisu koji je identičan u oba dijela. Popis je vjerovatno slučajno razdvojen, pa je kasnije odvojeno i uvezan.
 2. L. Fekete ih samo spominje i to pod starim brojevima: TD No. 983 (današnji TD No. 202) i TD No. 976 (TD No. 204). L. Fekete, »Türk Vergi Tahrirleri«, *Bellefen* XI, 1947, 306.
A. Çetin ih je naveo samo pod novim brojevima, A. Çetin, *Başbakanlık Arşivi Kilavuzu*, Istanbul 1979, 103.
O. Zirojević, »Upravna podjela današnje Vojvodine i Slavonije u vreme Turaka«, *Zbornik za istoriju Matice srpske*, I, Novi Sad 1970, 16.

Prvi dio deftera, koji se vodi pod brojem TD No. 204, počinje sumarnim popisom vilajeta Požega (Defter-i icmal an vilayet-i Pojega). Taj dio, od svega tri stranice, sadrži popis carskih hasova i hasova mir-i live. Međutim, ovaj tekst i bilješke uz njega pružaju mogućnost da se utvrde neke nove činjenice, te da se potvrde izvjesne ranije pretpostavke u vezi sa vremenom osnivanja sandžaka i njegovim prvim upravljačima.

Što se tiče vremena uspostavljanja sandžaka, mišljenja su podijeljena. Prema jednom od njih, sandžak je osnovan najkasnije početkom 1538. godine,³ dok na drugom mjestu nalazimo pretpostavku da se to moglo desiti tek poslije 1540. godine.⁴ Upravo ovaj popis ide u prilog prvom mišljenju, iako se u njemu Požega naziva vilajetom. Postojanje više kadiluka, spomen sandžak-bega Požege, pa i druge okolnosti navode na to da je u ovom slučaju termin *vilajet* sinonim terminu *sandžak*. Činjenica je da je sama Požega osvojena početkom 1537. godine, da je iste godine osvojen i veliki dio Slavonije, te da su osmanske trupe u septembru te godine skršile posljednji pokušaj otpora hrvatsko-ugarskih trupa kod Gorjana. Na taj način nije bilo zapreke da se sandžak formira već početkom sljedeće godine, čemu idu u prilog i podaci još nekih izvora.⁵

Sandžak-beg Požege uživao je has kojem je pripadalo 340 sela, od kojih su neka imala izrazito mali prihod (55, 60 akči). Kao sandžak-beg najprije je upisan Arslan-beg, kasniji begler-beg Budima, sin osvajača Požege — Mehmed-bega Jahjapašića. Njemu se 28. novembra 1540. godine (28. redžep 947) izdaje novi berat, što znači da je on već ranije postao požeški sandžak-beg.⁶ Upravo u ovo vrijeme (19. i 21. novembra 1540. godine) spominje se Arslan-beg u vezi sa sukobima bana Petra Keglavića sa Turcima kod Đurđevca, o čemu ban izvještava kralja Ferdinanda.⁷

Međutim, već 18. septembra 1541. godine (27. džumadelula 948) na položaju požeškog sandžak-bega nalazi se Murad-beg, bivši zapovjednik live Klis.⁸ U jednoj kasnijoj bilješci, na početku deftera, on se spominje kao pokojni.⁹ Bilješka je datirana 26. maja 1545. godine (14. rebiul-evvel 952), a kako se Murad-beg pominje kao živ početkom maja, kada se spremao na pohod prema Zagorju,¹⁰ znači da je umro negdje sredinom maja 1545. godine. Liva Požega je sa njegovog tahvila data Bali-begu Malkočeviću (merhum Malkoç

3. H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 60.

4. O. Zirojević, nav. rad, 16.

5. I. Mažuran, *Požega i požeška kotlina za turske vladavine*, Zbornik »Požega 1227—1977«, 165.

6. Bašbakanlik Arşivi, Istanbul (dalje: BBA), Td No. 204, 3.

7. *Monumenta Habsburgica Regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae*, III. Uredio E. Laszowski, Zagreb 1917, 32—34. U dokumentu se spominju i njegov otac Mehmed-beg, te Gazi Husrev-beg i Murat-beg Tardić.

8. BBA, TD No. 204, 3.

9. Isto.

10. I. Mažuran, nav. rad, 175.

bey oğlu Turali beyin oğlu Bali bey. . .). Interesantno je da je ova primjedba upisana u ovom, »starom« defteru, iako je novi popis ovog sandžaka završen pod Murad-begovom kontrolom 3. maja 1545. godine (20. safera 952.).¹¹

Murad-beg se ponovo spominje na posljednjoj stranici deftera iz 1540. godine. Bilješka govori o njegovom učešću u osvajanju tvrđave Vočin i pokoravanju 600 kuća u tom području (*darul-harb'da*). Zbog toga mu se prihodi povećavaju za 10.000 akči, i to upravo od prihoda tih sela. Ovo je datirano početkom 1543. godine (zulhidžde 949).¹² Još jedna naknadno dodata bilješka govori o proširenju teritorije ovog sandžaka. Dvanaestog maja 1544. godine (22. safer 951) upisan je prihod sela koja se nalaze pored rijeke Drave, a koja su »sada osvojena« i koji je procijenjen otprilike na 40.000 akči.¹³

Nakon popisa hasova donesen je na jednoj stranici kanun za raju vilajeta Sremsko međurječje i Požega (*kanun-i reaya-yi Cezire-i Srem ve Pojega*). U kanunu se nastoji naglasiti povoljniji poreski status stanovništva pod novim gospodarima u odnosu na poreze koji su ranije davani (*despot uslub-u üzere*). Stanovništvo plaća filuriju (zlatnik) na Jurjev, kao što se davalo i ranije. Od starih poreza tu je još i porez zvani »plug«, koji se odnosio na žitarice — pšenicu i ječam, a plug je služio kao količinska mjera. Međutim, ovaj porez je ukinut već sljedećom kanun-namom iz 1545. godine,¹⁴ odnosno raja je bila obavezna da daje desetinu od žitarica. Osim ovih obaveza, raja je 1540. godine opterećena još i desetinom od šire (uz uvođenje monopola), desetinom od košnica, te plaćanjem poreza na mlin, ispašu i prodaju vina.

U poređenju sa kanun-namama iz kasnijih godina, ovaj kanun pokazuje da poreski sistem nije uspostavljen u svom potpunom i razvijenom obliku, što je i logično kada se zna da je to vrijeme kada se osmanska vlast u ovom području tek uspostavlja.

U kanunu se ovaj defter spominje kao »novi«, što bi značilo da je prije njega postojao još jedan popis. Međutim, ni jedan drugi podatak ne ukazuje na takvu mogućnost.

Nakon kanuna započinje opširni popis vilajeta Požega, kojeg su 1. redžepa 947. godine završili beogradski kadija i pisar Jusuf (*an ebna-i sipahiyan*). U defteru su upisana tri kadiluka: Požega, Brod i Gorjan, sa 16 nahija.

11. BBA, TD No. 243, fotokopije u Orijentalnom institutu u Sarajevu (OIS) pod brojem 1.

12. BBA, TD No. 203, 41.

13. Isto.

14. B. Đurđev, »Požeška kanun-nama iz 1545. godine«, GZM I, 1946, 129—138.

Kadiluk Požega

U ovom su kadiluku upisane nahije Svilna, Kaptol, Podgor i Hruševa. Nahija Požega nije izričito upisana, ali je sigurno postojala, pošto sam grad i okolna sela nisu bili upisani ni u jednoj drugoj nahiji. U Požegi je upisan džemat varoši istoimene tvrđave, na čijem čelu je bio knez, i džemat musellema ove tvrđave. Upisano je 14 sela, od kojih većina ima primićura, a u pojedinim selima upisani su i vojnuci.

Vojnuke i muselleme susrećemo u čitavom vilajetu, pa se tako može vidjeti kako su Osmanlije vrlo brzo u svoje trupe inkorporirali domaći kršćanski elemenat. Vojnuci su, po odredbi kanuna, bili oslobođeni poreza samo za one godine u kojima su vršili službu.

Stanovništvo je kršćansko, dok se muslimani javljaju sporadično kao vojna lica. Postoji izvjestan broj novih muslimana. U ovoj nahiji je kao posjednik baštine upisan Mahmud, sin Abdullaha, u selu Stražeman.¹⁵

U požeškoj nahiji posjede je imao Mehmed—beg Jahjapašić, koji se spominje kao zapovjednik sandžaka (*mir-i liva-i mukerrem dame ikbaluhu*), ali nije navedeno kojeg. Međutim, zna se da je on u to vrijeme bio sandžakbeg smederevskog sandžaka, ali je imao vrhovno zapovjedništvo nad vojskom udruženih sandžaka prilikom osvajanja Slavonije,¹⁶ pa i kasnije kod osvajanja Budima.¹⁷

U nahiji Svilna upisano je 6 sela, kao i varoš Kaptol. Dizdar tvrđave Kaptol je Mustafa-aga, a u varoši je upisano i 7 kršćana — musellema ove tvrđave.

U nahiji Kaptol upisana su samo dva sela, od kojih je jedno pustost (*harabe*). Izvjesna neravnomyernost u administrativnoj podjeli, koja se ovdje može primijetiti, potiče otuda što su Turci najprije prihvatili raniju podjelu na župe. U principu je ta podjela zadržana i kasnije, uz manje izmjene u pogledu ravnomyernije podjele na nahije. Osim toga, područje je bilo dosta opustjelo i raseljeno, o čemu svjedoči podatak da je samo u kadiluku Požega registrovano 67 pustih i nenaseljenih sela, pa je i to imalo uticaja na administrativne promjene.

Nahija Podgor, koja se kasnije više ne spominje, imala je 24 sela, u prosjeku sa po 5 kuća. U selu Valjevici upisani su muselemi tvrđave Požega.

U nahiji Hruševa, koja se takođe više ne spominje u sljedećim popisima, upisano je 27 sela.

Kadiluk Brod

Ovdje je naprije upisan džemat kršćana varoši Brod, a neposredno iza toga slijedi popis nahije Brezna, za koju je zabilježeno da je

15. BBA, TD No. 204,

16. G. Elezović, *Turski spomenici* I, 1, SKA, Zbornik za istočnjačku istorisku i književnu građu, Beograd 1940, 482.

17. E. Laszowski, nav. djelo, 32—34.

carski has. U selima ove nahije (oko 50 sela) ubilježen je veći broj vojnuka. Tamo gdje ih ima više u jednom selu, oni su popisani odvojeno. Ubilježen je izvjestan broj novih muslimana. Za čuvanje derbenda i skela u kadiluku zadužen je također jedan broj stanovnika.

Kao i kod prethodnog kadiluka, i ovdje je upisan ukupan prihod ovog kadiluka. Gotovo sve brojke su upisane sijakatom.

Kadiluk Gorjan

I ovdje je također najprije upisan džemat kršćana varoši Gorjan, a zatim se odmah prešlo na popis nahije Koška. Nakon popisa nekoliko sela, koja se 1579. godine nalaze u sastavu nahije Gorjan, započet je popis nahije Podgorač. Ovdje se defter pod brojem 204 završava, a popis se nastavlja u defteru broj 203 i to selima Lakušije, Ribnjak i Sveti Martin.

U nahiji Podlužje istog kadiluka postoji 11 sela i varoš Našička sa 17 kuća kršćana i primićurom.

Iza toga se nastavlja popis nahije Podgorač sa još 6 sela, prosječno sa po 7 kuća.

Varoš Podgorač sa džematom kršćana i musellema upisana je u nahiji Vrhovina. Osim varoši upisano je i 13 sela.

Nakon ponovljenog naslova *Kadiluk Gorjan* upisan je džemat kršćana varoši tvrđave Đakovo. Ovaj džemat, sa 71 kućom, najbrojniji je. Zatim je upisano 5 sela, za koja nije naznačeno kojoj nahiji pripadaju. Neka od tih sela se 1579. godine susreću kao sela nahije Đakovo.¹⁸ Vjerovatno je nahija Đakovo postojala i tada, ali to pisar nije naznačio. Isti je slučaj sa nahijama Požega i Brod, koje nisu posebno izdvojene, ali su vjerovatno postojale, pošto je, na primjer, iza varoši Požega, kako je već rečeno, upisano 14 sela. Ta sela nisu mogla stajati sama za sebe, već su se nalazila u sastavu nahije.

Nahija Dubrava upisana je dva puta, najprije sa 5 većih sela, a zatim ponovo sa tri sela. Međutim, sva se sela i kasnije nalaze u sastavu iste nahije.

Isti je slučaj sa nahijom Prikraj, koja je najprije upisana sa 5 sela, a zatim opet sa 5 drugih sela. Sva upisana sela nalazimo i u sljedećim popisima u sastavu ove nahije. Pošto je ovo, najvjerovatnije, prvi popis ovog područja, dolazilo je do pojave da je pisar na dva različita mjesta upisivao sela jedne nahije pa i dosta nesređeno vodio defter.

Poslije ovih slijede nahije Poljana sa 10 i Dragotin sa 6 sela.

Na početku popisa nahije Nivna nalazi se bilješka o utvrđenju (*hisar*) Nivna, koje je prilikom osvajanja razrušeno. Mjesto je proglašeno derbendom koji je potrebno čuvati, pa se stanovnici varoši upisuju kao derbendžije i oslobađaju izvjesnih davanja. Tekst je na ovom mjestu oštećen, pa se bilješka ne može pratiti do kraja. Osim derbenda, upisano je još 27 sela sa malim brojem stanovnika, u pro-

sjeku 3—4 kuće. U selu Nivna ubilježena su dva mlina i dvije kuće u posjedu Mehmed-bega Jahjapašića.

Na kraju je donesen popis mezri, popis mukata i prihoda u kadiluku Gorjan, za koji je naglašeno da ima ukupno 732 kuće. Dio prihoda čine i tržne takse, ihtisab i ihzarija, na osnovu čega se može zaključiti da je u ovom kadiluku, kao i u prethodno spomenutima, nastavljena trgovačka djelatnost.¹⁹

Po podacima ovog popisa može se sagledati jedna značajna faza u teritorijalnom i administrativnom razvoju požeškog sandžaka, neposredno nakon pada ovih krajeva pod vlast Osmanlija. Kao posljedica istorijskih događaja i ratnih razaranja, uočljiva je i slaba naseljenost sandžaka. Veliki je broj nenastanjenih, pa i razrušenih sela. Vidi se da Osmanlije još nisu bili počeli naseljavati ovo područje stočarskim vlaškim stanovništvom u većem obimu; taj će se proces ubrzati u narednom periodu. Povlastice tog stanovništva proširene su i na domaće stanovništvo, kao i izvjesne specifičnosti vlaško—stočarske organizacije (institucija kneza i sl.).

Po preuzimanju određenih poreza, kao i organizacije sela i nahija, odnosno župa, od stare vlasti, vidi se težnja osvajača da situaciju što prije smiri i dovede je u, za sebe, redovno stanje. Filurija je ostala stalni porez u ovim krajevima, samo što se iznos nešto malo povećavao, tako da stanovništvo požeškog sandžaka nije plaćalo harač, odnosno džizju.

Slučajevi prelaska na islam domaćeg stanovništva već su započeli i zabilježeni su kako u varošima, tako i u selima.

Što se tiče daljih teritorijalnih promjena, one će kao konačne biti registrovane u defteru iz 1565. godine,²⁰ dok će stanovništvo doživjeti promjenu vlaško — stočarskog statusa 1579. godine, kada počinje da plaća *resm-i kapu*, vratnicu, porez koji je bio zamjena za ispendžu u drugim krajevima.²¹

19. BBA, TD No. 203, 40.

20. BBA, TD No. 351, OIS 105.

21. BBA, TD No. 672, OIS 10. kanun-nama.

O NAJSTARIJEM POPISU SANDŽAKA POŽEGA

R e z i m e

Najstariji turski katastarski popis požeškog sandžaka potiče s kraja 1540. godine, skoro neposredno nakon uspostavljanja ovog sandžaka u 1538. godini. U njemu je popisano dotad osvojeno područje, a teritorij sandžaka će se širiti i dalje, do zauzimanja Virovitice 1552. godine.

Popis se nalazi u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu, a čine ga dva, vjerovatno slučajno, razdvojena dijela: TD No. 204 i TD No. 203. Popis sadrži 147 stranica, a osim kanuna za vilajete Sremsko međurječje i Požegu, donosi i popis carskih i sandžakbegovih hasova, te opširni popis stanovništva u tri tada postojeća kadiluka: Požega, Brod i Gorjan.

Do sada je ovaj popis vrlo malo korišten. Značajan je kao izvor za utvrđivanje vremena uspostavljanja sandžaka i njegovih prvih upravljača, a prije svega zato što pruža dragocjene podatke o stanju u sandžaku u prvim godinama uspostavljanja osmanske vlasti u Slavoniji.

THE OLDEST REGISTER OF THE POŽEGA SANJAK

S u m m a r y

The oldest Turkish land-register of the *Sanjak* of Požega originates from 1540. In it, the area occupied until that moment, is described. The territory of the Sanjak was to spread its frontiers further, till the fall of Virovitica in 1552.

The register is kept at the Government Archives at Istanbul, and it consists of two, most probably accidentally separated parts: TD no. 204, and TD no. 203. It has 147 pages. Besides the *kanuns* for the *vilayet* of Sremsko Međurječje and Požega, it also contains the register of the Imperial and *Sanjak* — bey's *hasses*, as well as a detailed description of the population of the three largest *kadiluks*: Požega, Brod, and Gorjan.

So far the register has been very little used. It is important as a source for establishing the dates of the creation of *Sanjaks* and their first administrators, but above all because it provides invaluable data on conditions in the *Sanjak* during the first years of the establishment of Turkish rule in Slavonia.